

izdavač:
Naklada Jesenski i Turk

za izdavača:
Mišo Nejašmić

urednica:
Irena Miličić

recenzenti:
Mile Babić
Nadežda Čačinovič

stručna redakтура: **Pavel Gregorić**

izrada kazala: **Senka Galenić**
grafički urednik: **Boris Kuk**

organizacija tiska: **Knjiga print, d.o.o.**
studeni 2009.

www.jesenski-turk.hr

DANIEL C. DENNETT

KRAJ ČAROLIJE

RELIGIJA KAO PRIRODNA POJAVA

s engleskoga prevela: Marina Miladinov

Naklada Jesenski i Turk
Zagreb, studeni 2009.

SADRŽAJ

Predgovor	9
I DIO OTVARAMO PANDORINU KUTIJU	13
Kraj koje čarolije?	15
1. Što se događa?	15
2. Radna definicija religije	19
3. Prekinuti ili ne prekinuti	24
4. Pogled u bezdan	29
5. Religija kao prirodna pojava	35
Nekoliko pitanja o znanosti	41
1. <i>Može</i> li znanost izučavati religiju?	41
2. <i>Treba</i> li znanost izučavati religiju?	46
3. Možda je glazba loša za vas?	52
4. Bi li nemar bio dobroćudniji?	55
Zašto se događaju dobre stvari	65
1. Izvući ono najbolje	65
2. <i>Cui bono?</i>	67
3. Zašto se religija isplati?	79
4. Marsovski popis teorija	83
II DIO EVOLUCIJA RELIGIJE	103
Korijeni religije	105
1. Rođenje religija	105
2. Sirovine religije	111
3. Kako priroda rješava problem drugih umova	115
Religija: rani dani	123
1. Previše djelatnika: natjecanje za prostor ponavljanja	123
2. Bogovi kao interesne strane	131
3. Kako navesti bogove da razgovaraju s nama	137
4. Šamani kao hipnotizeri	141
5. Naprave za ustrojavanje sjećanja u usmenim kulturama	146
Evolucija upravljanja	157
1. Glazba religije	157
2. Pučka religija kao praktična vještina	160

3. Prikradajuće razmišljanje i rođenje tajnovitosti u religiji	166
4. Udomaćivanje religija.....	170
Izum timskoga duha.....	177
1. Put popločan dobrim namjerama.....	177
2. Mravlja kolonija i korporacija.....	181
3. Rastuće tržište religije.....	190
4. Bog s kojim možete razgovarati.....	194
Vjerovanje u vjerovanje	201
1. Bolje ti je da vjeruješ	201
2. Bog kao intencijski objekt.....	210
3. Podjela doksastičkog rada.....	217
4. Najmanji zajednički nazivnik?	222
5. Vjerovanja dizajnirana za vjeroispovijedanje.....	226
6. Lekcije iz Libanona: neobični slučajevi Druza i Kima Philbyja .	233
7. Postoji li Bog?	238
III DIO RELIGIJA DANAS	245
Ususret potrošačkom vodiču za religiju.....	247
1. Za ljubav Boga.....	247
2. Akademska dimna zavjesa.....	255
3. Zašto je važno u što vjerujete?	261
4. Što vaša religija može učiniti za vas?.....	267
Moral i religija	275
1. Čini li nas religija moralnima?.....	275
2. Je li religija ono što daje značenje vašem životu?	282
3. Što možemo reći o svetim vrijednostima?	288
4. Tako mi duše: duhovnost i sebičnost	297
I što nam je sada činiti?	303
1. Samo teorija	303
3. Putovi koje valja istražiti: kako se usredotočiti na religijsko uvje- renje?.....	309
3. Što ćemo reći djeci?	316
4. Toksični memi	322
5. Strpljenje i politika.....	327
DODACI	
A Novi replikator i	333
B Još neka pitanja o znanosti.....	349
C Hotelski poslužitelj i gospođa po imenu Tuck.....	368
D Kim Philby kao stvarni slučaj neodredivosti radikalnog tumačenja....	375
BIBLIOGRAFIJA.....	379
BILJEŠKE.....	397
KAZALO	421

PREDGOVOR

Dopustite mi da krenem od jedne očigledne činjenice: ja sam američki autor i ova se knjiga obraća prvenstveno američkim čitateljima. Mnogima sam dao da pročitaju njezine rane verzije i većina mojih neameričkih čitatelja tu je činjenicu smatrala ne samo očiglednom, nego i ometajućom – u nekim slučajevima čak vrijednom prigovora. Nisam li knjizi mogao dati manje provincijalan karakter? Ne bih li, kao filozof, trebao težiti najuniverzalnijem mogućem čitateljstvu koje mogu okupiti? Ne. Ne u ovom slučaju, a moji neamerički čitatelji neka razmisle što mogu naučiti o situaciji u Americi iz onoga što će naći u ovoj knjizi. Od reakcije mojih neameričkih čitatelja još mi je zanimljivija bila činjenica da je tako malo mojih američkih čitatelja bilo teka iole svjesno tog ograničenja takvu stajalištu – a ako su i bili, nisu se protivili. Nad tim obrascem valja se zamisliti. Općenito vlada mišljenje – i u Americi i izvan nje – da je Amerika veoma različita od ostalih nacija Prvog svijeta po svojim stavovima prema religiji i ova je knjiga, između ostaloga, sonda čija je svrha izmjeriti dubinu tih razlika. Odlučio sam da moram iskazati njezine naglaske želim li ikako doprijeti do čitateljstva kojemu sam knjigu namijenio: do radoznalih i savjesnih građana svoje domovine – i to do što je moguće većeg broja, a ne samo do akademske zajednice. (Nisam vidio nikakvog smisla u tome da se obraćam istomišljenicima) Ovo je eksperiment, odmak od mojih ciljeva u prijašnjim knjigama, i oni koji su zbog tog odmaka zbunjeni ili razočarani sada znaju da sam imao za to razloga, bili oni dobri ili loši. Naravno da sam možda i promašio cilj. Vidjet ćemo.

Na Ameriku sam se usredotočio namjerno; s druge strane, kada se radi o suvremenoj religiji, moja usredotočenost prven-

stveno na kršćanstvo, a tek potom na islam i judaizam, nije namjerna nego neizbježna: naprosto ne znam dovoljno o drugim religijama da bih o njima pisao s pouzdanjem. Možda sam još nekoliko godina trebao posvetiti proučavanju prije nego što sam krenuo pisati ovu knjigu, no budući da su me tekući događaji stalno opominjali na hitnost poruke, morao sam se zadovoljiti gledištima koje sam uspio steći do sada.

Jedan od odmaka u odnosu na moju raniju stilsku praksu je taj da se ovaj put koristim bilješkama na kraju knjige, a ne onima na dnu stranice. Obično ne odobravam takvu praksu, budući da od učena čitatelja traži da se koristi dodatnom knjiškom oznakom dok lista naprijed-natrag, ali u ovom slučaju odlučio sam da je važnije da knjiga teče glatko za volju šire publike od toga da bude prikladna za znanstvenike. To mi je pak omogućilo da u podulje bilješke naguram daleko više materijala nego inače, nadoknađujući time nepraktičnost onima koji traže dodatnu argumentaciju. U istom sam duhu izvukao četiri bloka građe namijenjene uglavnom akademskim čitateljima iz glavnoga teksta i stavio ih na kraj kao dodatke. Na njih se ukazuje na mjestu u tekstu gdje bi inače stajali kao poglavlja ili dijelovi poglavlja.

Još jednom zahvaljujem sveučilištu Tufts, gdje sam imao priliku igrati se Toma Sawyera i bojati ogradu s izuzetno hrabrom i savjesnom grupom studenata, uglavnom dodiplomaca koji su stavili na kušnju svoja često duboka religijska uvjerenja čitajući jednu od prvih verzija knjige na seminaru u jesen 2004. godine, ispravljajući mnoge pogreške i uvodeći me u svoje religijske svjetove s dobrohotnošću i tolerancijom prema mojim nesmotrenostima i drugim krivicama. Ako doista uspijem pronaći svoju ciljanu publiku, njihovim povratnim informacijama pripast će za to velik dio zasluga. Hvala vam: Priscilla Alvarez, Jacquelyn Ardam, Mauricio Artinano, Gajanthan Balakaneshan, Alexandra Barker, Lawrence Bluestone, Sara Brauner, Benjamin Brooks, Sean Chisholm, Erika Clampitt, Sarah Dalglish, Kathleen Daniel, Noah Dock, Hannah Ehrlich, Jed Forman, Aaron Goldberg, Gena Gorlin, Joseph Gulezian, Christopher Healey, Eitan Hersh, Joe Keating, Matthew Kibbee, Tucker Lentz, Chris

Lintz, Stephen Martin, Juliana McCanney, Akiko Noro, David Polk, Sameer Puri, Marc Raifman, Lucas Recchione, Edward Rossel, Ariel Rudolph, Mami Sakamaki, Bryan Salvatore, Kyle Thompson-Westra i Graedon Zorzi.

Također zahvaljujem svome veselom timu u Centru za kognitivne studije: asistentima, znanstvenim asistentima, znanstvenom suradniku te asistentu na projektu. Oni su komentirali studentske oglede, savjetovali studente koje je projekt uznemirio, a savjetovali su i mene; pomogli su mi smisliti, usavršiti, kopirati i prevesti upitnike; unosili su i analizirali podatke; pronašli su stotine knjiga i članaka u knjižnicama i na mrežnim stranicama; pomagali su jedni drugima, a pomagali su i meni da ostanem na pravom putu: Avery Archer, Felipe de Brigard, Adam Degen Brown, Richard Griffin i Teresa Salvato. Također zahvaljujem Chrisu Westburyju, Diani Rafman, Johnu Robertsu, Johnu Symonsu i Billu Ramseyju što su na svojim sveučilištima sudjelovali u našem anketnom projektu, koji još uvijek traje, kao i Johnu Kihlstromu, Karelu de Pauwu i Marcelu Kinsbourneu zato što su me uputili na vrijedno štivo.

Posebne zahvale upućujem Meeri Nanda, čija je hrabra kampanja za uvođenje znanstvenog shvaćanja religije u njezinu domovinu Indiju bila jedno od nadahnuća za ovu knjigu, kao i za njezin naslov. Pogledajte njezinu knjigu *Breaking the Spell of Dharma* (2002), kao i noviju *Prophets Facing Backwards* (2003).

Među čitateljima koje spominjem u prvom odlomku nalazi se i nekolicina koja je odlučila ostati anonimna. Zahvaljujem i njima, kao i Ronu Barnetteu, Akeelu Bilgramiju, Pascalu Boyeru, Johnu Brockmanu, Joanni Bryson, Tomu Clarku, Bou Dahlbomu, Richardu Dentonu, Robertu Goldsteinu, Nicku Humphreyju, Justinu Jungeu, Mattu Konigu, Willu Loweu, Ianu Lusticku, Suzanne Massey, Robu McCallu, Paulu Oppenheimu, Seymouru Papertu, Amber Ross, Donu Rossu, Paulu Seabrightu, Paulu Slovaku, Danu Sperberu i Sue Stafford. Terry Zaroff je još jednom odradio izuzetan posao redakture, pronalazeći ne samo stilske propuste, nego i sadržajno slabe točke. Richard Dawkins i Peter Suber dali su mi osobito vrijedne sugestije tijekom naših razgovora, kao i moj agent John Brockman

i njegova supruga Katinka Matson, ali dopustite da također zahvalim, ne imenovavši ih pritom, mnogim drugim ljudima koji su se zanimali za ovaj projekt u posljednje dvije godine i davali mi prijedloge, savjete i moralnu podršku, na čemu sam im veoma zahvalan.

Naposljetku, još jednom moram zahvaliti svojoj supruzi Susan, zbog koje je svaka moja knjiga duet, a ne solo, na načine koje nikad ne mogu predvidjeti.

Daniel Dennett

PRVI DIO

OTVARAMO
PANDORINU KUTIJU

PRVO POGLAVLJE

KRAJ KOJE ČAROLIJE?

1. Što se događa?

I zborio im je mnogo u prisposodobama: "Gle, iziđe sijač sijati. I dok je sijao, nešto zrnja pade uz put, dođoše ptice i pozobaše ga.

– Mt 13:3-4

Ako "opstanak najpodobnijih" ima ikakve vrijednosti kao slogan, onda se Biblija čini dobrim kandidatom za naslov najpodobnijeg među tekstovima.

– Hugh Pyper, "The Selfish Text: The Bible and the Memetics"

Promatrate mrava na livadi kako se revno penje uz vlat trave, sve više i više dok ne padne, a zatim se iznova penje, kao što je Sizif valjao svoj kamen, neprestano pokušavajući doći do vrha. Zašto mrav to čini? Kakvu korist traži za sebe u toj napornoj i nelogičnoj aktivnosti? Ispada da je to pogrešno pitanje. Mrav od toga nema nikakve biološke koristi. On ne pokušava postići bolji pregled nad teritorijem niti traži hranu, niti se, na primjer, šepiri pred potencijalnim partnerom. Njegovim mozgom upravlja sićušni parazit po imenu jetreni metilj (*Dicrocoelium dendriticum*), koji treba dospjeti u želudac ovce ili krave kako bi dovršio svoj reproduktivni ciklus. Taj sićušni moždani crv

tjera mrava na mjesto koje će koristiti *njegovu* potomstvu, a ne onomu mrava. To nije izolirana pojava. Slični manipulativni paraziti inficiraju ribe, miševе i druge vrste. Zbog tih se auto-stopera njihovi domaćini ponašaju nelogično pa čak i samou-bilački, čineći sve u korist gosta, a ne domaćina.¹

Događa li se ikada išta slično kod ljudi? Itekako se događa. Često vidimo kako ljudska bića ostavljaju po strani svoje osobne interese, zdravlje ili izgleda da imaju djecu i posvećuju čitav život promicanju interesa neke *ideje* što se nastanila u njihovim mozgovima. Arapska riječ *islam* znači "pokornost" i svaki dobar musliman svjedoči, moli se pet puta dnevno, daje milodare, posti za vrijeme ramazana te nastoji otići na hodočašće ili *hadž* u Meku, a sve to u ime ideje Alaha i njegova proroka Muhameda. Kršćani i Židovi, naravno, čine slično i posvećuju svoje živote širenju Riječi, podnose ogromne žrtve, hrabro trpe i stavljaju život na kocku zbog ideje. Kao i sikhi, hindusi i budisti. Ne zaboravite ni mnoge tisuće svjetovnih humanista koji su dali živote za Demokraciju, Pravdu ili naprosto голу Istinu. Postoje mnoge ideje za koje vrijedi umrijeti.

Naša sposobnost da posvetimo život nečemu što smatramo važnijim od osobne dobrobiti – ili vlastitog biološkog imperativa da imamo potomstvo – jedna je od stvari koja nas odvaja od ostatka životinjskog svijeta. Majka medvjedica smjelo će braniti hranilište i bespoštedno će štiti svoje mladunče, ili čak vlastiti prazni brlog, ali vjerojatno je više ljudi poginulo u hrabrim pokušajima da zaštite sveta mjesta i tekstove nego u pokušajima da zaštite trgovine hranom ili pak vlastitu djecu i domove. Poput drugih životinja, imamo usađenu želju za razmnožavanjem i činimo manje-više sve što je potrebno za postizanje tog cilja, ali imi također imamo uvjerenja i sposobnost da nadidemo svoje genske imperitive. Ta nas činjenica čini drugačijima, ali ona je i sama biološka činjenica, vidljiva prirodnim znanostima, i nešto što traži objašnjenje prirodnih znanosti. Otkuda u samo jednoj vrsti, *Homo sapiensu*, ti izuzetni pogledi na vlastiti život?

Teško da će itko reći kako je najvažnija stvar u životu imati više unuka nego što imaju njegovi suparnici, ali to je uobičajeni *summum bonum* svake divlje životinje. One ne znaju

bolje. Ne mogu znati. One su samo životinje. Čini se ipak da postoji zanimljiv izuzetak: pas. Zar "čovjekov najbolji prijatelj" ne pokazuje predanost koja nadmašuje onu ljudskog prijatelja? Neće li pas i umrijeti ako je to nužno da zaštiti gospodara? Da, i nije slučajnost što se ta divljenja vrijedna karakteristika može naći u jednoj pripitomljenoj vrsti. Današnji su psi potomci pasa koje su naši preci najviše voljeli u prošlosti i kojima su se najviše divili; iako ih uopće nisu pokušavali uzgajati tako da budu što privrženiji, uspješi su to učiniti izvukavši ono najbolje (prema njihovim shvaćanjima, prema našim shvaćanjima) iz naših ljubimaca.² Jesmo li nesvjesno oblikovali tu odanost gospodaru po uzoru na vlastitu odanost Bogu? Jesmo li oblikovali psa na svoju sliku? Možda jesmo, ali odakle onda nama naša odanost Bogu?

Usporedba s kojom sam započeo, ona između parazitskog crva koji napada mravlji mozak i ideje koja napada ljudski mozak, vjerojatno se čini nategnutom i nečuvenom. Za razliku od crva, ideje nisu žive i ne *napadaju mozgove*; njih *stvaraju umovi*. I jedno i drugo je istina, ali ti prigovori nisu tako snažni kako se isprva čine. Ideje nisu žive; one ne mogu vidjeti kamo idu i nemaju udova kojima bi upravljale mozgom domaćina, čak i da mogu vidjeti. Istina, ali nije baš ni jetreni metilj nobelovac; on zapravo nije ništa inteligentniji od mrkve; on čak nema mozak. Ali zato ima sreću da je obdaren značajkama kojima će djelovati na mravlji mozak na takav koristan način kada god dođe u doticaj s njime. (Te značajke su poput točaka u obliku oka na krilima leptira, koje ponekad zavaravaju ptice grabežljivice da pomisle kako ih promatra neka velika životinja. Ptice se uplaše i odu, a leptiri od toga imaju koristi, iako zbog toga nisu ništa mudriji) Troma ideja, ako se dizajnira kako valja, *može* imati pozitivan učinak na mozak, a da pritom ne mora znati da to čini! A kad bi znala, mogla bi napredovati zbog toga što ima takav dizajn.

Usporedba Božje Riječi s jetrenim metiljem uznemirujuća je, ali ideja o usporedbi ideje sa živom stvari nije nova. Posjećujem notnu stranicu napisanu na pergamentu sredinom 16. stoljeća, koju sam pronašao prije pedesetak godina kod jednog pariškog knjižara. Tekst (na latinskom) prenosi pouku parabole

o sijaču (Mt 13): *Semen est verbum Dei; sator autem Christus.* Riječ Božja je sjeme, a sijač je Krist. To se sjeme, izgleda, ukorjenjuje u pojedinim ljudskim bićima i nagoni ih da ga odnese nadaleko i naširoko (a zauzvrat ljudski domaćini dobiju vječni život – *eum qui audit manebit in eternum*).

Kako umovi stvaraju ideje? Možda čudesnim nadahnućem, a možda prirodnijim sredstvima, tako da se ideje šire od uma do uma, preživljavajući prijevod s jednog jezika na drugi, autostopirajući pjesme i ikone i kipove i rituale, stapajući se u nevjerojatne kombinacije u glavama određenih ljudi, gdje uzrokuju nastanak novih “kreacija”, obiteljski sličnih idejama koje su ih nadahnule, ali im usput dodaju nove značajke, nove moći. I možda su neke od “ludih” ideja koje su prve zauzele naše umove donijele na svijet potomstvo koje se udomaćilo i pripitomilo dok smo pokušavali postati njegovim gospodarima ili barem upraviteljima, pastirima. Tko su preci tih udomaćenih ideja koje se danas šire? Odakle su potekle i zašto? A kada su naši preci uzeli za svoj cilj širenje tih ideja, ne tek time što su ih čuvali, nego ih dalje njegovali, kako je to *vjerovanje u vjerovanje* preobrazilo ideje koje su se širile?

Velike religijske ideje drže nas, ljudska bića, očaranima već tisućama godina, duže od pisane povijesti, ali to je još uvijek samo kratak trenutak u biološkom vremenu. Želimo li razumjeti prirodu današnje religije kao prirodne pojave, moramo je razmotriti ne samo takvu kakva je danas, nego i kakva je nekada bila. Prikaz podrijetla religije u idućih sedam poglavlja dat će nam novo gledište, s kojega ćemo u zadnja tri poglavlja razmotriti ono što je religija danas, zašto toliko znači tolikim ljudima i u čemu bi oni mogli biti u pravu ili u krivu u razumijevanju sebe samih kao religioznih ljudi. Tada ćemo jasnije vidjeti u kojem bi se smjeru religija mogla kretati u bliskoj budućnosti, našoj budućnosti na ovom planetu. Ne znam ni za jednu važniju temu koju bi valjalo istražiti.

2. Radna definicija religije

Filozofi proširuju značenje riječi, sve dok jedva ostane išta od izvornog smisla; oni bilo koju nejasnu apstrakciju koju su si stvorili nazivaju "Bogom" i sada se pred svijetom prave deistima, vjericima i čak se mogu hvaliti da su dosegli višu, čišću ideju Boga, i iako njihov Bog nije ništa drugo nego jedna nesupstancijalna sjenka a ne više moćna osobnost religijskog nauka.

– Sigmund Freud, *Budućnost jedne iluzije*

Kako ja definiram religiju? Nije važno samo kako ću je definirati, budući da namjeravam ispitati i raspraviti srodne pojave koje (vjerojatno) nisu religije – duhovnost, predanost svjetovnim organizacijama, fanatičnu odanost etničkim skupinama (ili sportskim momčadima), praznovjerje... Tako da ću, gdje god "povukao crtu", u svakom slučaju prijeći tu crtu. Kao što ćete vidjeti, ono što obično nazivamo religijama sastavljeno je od mnoštva sasvim različitih pojava koje proizlaze iz različitih okolnosti i imaju različite implikacije te čine labavo povezanu obitelj pojave, a ne "prirodnu vrstu" poput kemijskog elementa ili biološke vrste.

Što je bit religije? To bi pitanje trebalo sumnjičavo razmotriti. Čak i ako postoji neka dubinska i važna sličnost između mnogih ili čak većine svjetskih religija, zasigurno postoje varijante koje dijele neke tipične značajke, a istovremeno nemaju ovu ili onu "bitnu" značajku. Kako je evolucijska biologija napredovala tijekom prošloga stoljeća, postupno smo uviđali dublje razloge za grupiranje živih bića onako kako to činimo – spužve su životinje, a ptice su u bližem srodstvu s dinosaurima od žaba – ali nova iznenađenja još uvijek se otkrivaju svake godine. Stoga bismo trebali očekivati – i dopustiti – poneku poteškoću u postizanju na protuprimjere imune definicije nečega tako raznovrsnog i složenog kao što je religija. Morski psi i dupini izgledom su veoma slični i u mnogim stvarima se ponašaju slično, ali uopće nisu istovrsni. *Možda ćemo, kada budemo bolje razumjeli čitavo to područje, uvidjeti da budizam i islam, unatoč svim sličnostima, treba smatrati dvjema sasvim različitim vr-*

stama kulturnog pojave. Možemo početi sa zdravim razumom i tradicijom pa oboje smatrati religijama, ali ne bismo smjeli zartvarati oči pred mogućnošću da će naše početno razvrstavanje možda trebati prilagođavati kako budemo doznavali nove stvari. Zašto je *dojiti svoje mlado* bitnije nego *živjeti u oceanu*? Zašto je *imati kralježnicu* bitnije nego *imati krila*? To je možda očigledno danas, ali nije bilo očigledno u osvit biologije.

U Velikoj Britaniji zakon koji se tiče okrutnosti prema životinjama povlači važnu moralnu crtu ovisno o tome je li životinja kralježnjak: što se zakona tiče, možete učiniti što vas je volja živom crvu, muhi ili škampu, ali ne i živoj ptici, žabi ili mišu. To je sasvim dobro mjesto za povlačenje crte, ali zakoni se mogu izmijeniti pa je tako izmijenjen i ovaj. Tako su glavonošci – hobotnica, lignja, sipa – nedavno proglašeni *počasnim kralježnjacima* jer oni, za razliku od svojih bliskih rođaka mekušaca, školjki i kamenica, imaju izvanredno sofisticirane živčane sustave. To mi se čini mudrim političkim usklađivanjem, budući da se sličnosti koje su bile važne zakonu i moralnosti nisu savršeno podudarale s temeljnim principima biologije.

Mogli bismo ustanoviti kako je povlačenje granice između *religije* i njezinih najbližih susjeda među kulturnim fenomenima opterećeno sličnim, ali još težim problemima. Na primjer, budući da zakon (barem u Sjedinjenim Državama) dodjeljuje religijama poseban status, proglašavanje nečega što se smatra religijom nečim drugim nužno će uključenima biti više od predmeta akademskog interesa. Wiccu (čarobnjaštvo) i druge pojave New Agea njihovi su sljedbenici nazivali religijama upravo zato da bi ih to uzdiglo do zakonskog i društvenog statusa koji religije tradicionalno uživaju. Iz drugog smjera pak dolaze oni koji tvrde kako je evolucijska biologija “samo još jedna religija” pa stoga njezinu nauku nema mjesta u nastavnom programu javnih škola. Pravna zaštita, čast, prestiž i *tradicionalno izuzeće od određenih vrsta analize i kritike* – mnogo toga ovisi o tome kako definiramo religiju. Kako da postupam s tim osjetljivim pitanjem?

Za početak predlažem da se religije definiraju kao *društveni sustavi čiji članovi ispovijedaju vjeru u nekog natprirodnog djelatnika ili djelatnike čiju potvrdu treba tražiti*. To je, naravno,

zaobilazni način da se iskaže ideja kako je religija bez *Boga* ili *bogova* poput kraljeznjaka bez kralježnice.³ Neki od razloga za taj neizravni jezik prilično su očigledni; drugi će s vremenom izaći na vidjelo – a ta je definicija ionako podložna reviziji, ona je početna točka, a ne nešto uklesano u kamenu što bi trebalo braniti životom. Prema toj definiciji, pobožni klub obožavatelja Elvise Presleyja nije religija, jer članovi toga kluba možda sasvim očigledno *obožavaju* Elvise, ali ga ne smatraju doslovce *natprirodnim*, nego tek izrazito nadmoćnim ljudskim bićem. (A odluče li neki klubovi obožavatelja da je Elvis istinski besmrtni i božanstven, onda su doista na putu da započnu novu religiju) Natprirodni djelatnik ne treba biti veoma *antropomorfan*. Jehova iz Staroga zavjeta svakako je vrsta božanskog čovjeka (ne žene), koji gleda očima i sluša ušima – i govori i djeluje u stvarnom vremenu. (Bog je *čekao* da *vidi* što će Job učiniti i *onda* mu je *rekao*) Mnogi kršćani, Židovi i muslimani danas ustraju na tome da Bog ili Alah, budući da je sveznajuć, nema potrebe za bilo čime poput osjetilnih organa, a kako je vječan, ne djeluje u stvarnom vremenu. To je zbunjujuće, budući da se mnogi od njih i dalje mole Bogu, nadaju se da će Bog sutra *odgovoriti* na njihove molitve, izražavaju zahvalnost Bogu zato što je *stvorio* svijet te koriste izraze kao “ono što nam je Bog namijenio” i “Bože, imaj milosti”, iako se *čini* da je to u očitoj suprotnosti s njihovim ustrajanjem na tome kako njihov Bog nije nimalo antropomorfan. Prema dugotrajnoj tradiciji, ta napetost između Boga kao djelatnika i Boga kao vječna i nepromjenjiva Bića jedna je od onih stvari koje su naprosto onkraj ljudskog shvaćanja i bilo bi glupo i arogantno pokušati to razumjeti. To je naprosto tako i s tom ćemo se temom detaljnije pozabaviti kasnije u ovoj knjizi, ali ne možemo nastaviti s mojom definicijom religije (ili zapravo s bilo kojom definicijom) sve dok nam (provizorno, u očekivanju daljnjeg prosvjetljenja) ne postane *malo* jasnijim spektar stajališta koja se razabiru kroz tu pobožnu maglu skromnog nerazumijevanja. Moramo potražiti dodatno tumačenje prije nego što odlučimo kako klasificirati doktrine koje ti ljudi zagovaraju.

Za neke ljude molitva nije doslovce *razgovor s Bogom*, nego prije neka “simbolična” aktivnost, oblik razgovora *sa sobom* o

svojim najdubljim brigama, izražena metaforički. To je donekle kao da počnete pisati dnevnik i napišete "Dragi dnevniče". Ako to što oni nazivaju Bogom ustvari *nije* djelatnik u njihovim očima, biće koje može *odgovoriti* na njihove molitve, *odobravati* ili *ne odobravati*, *primati* žrtve i *krojiti* kaznu ili oprost, onda oni to Biće, doduše, mogu zvati Bogom i *ono će* (ne *On*) buditi u njima strahopoštovanje, ali njihovo uvjerenje, što god ono bilo, ustvari nije religija prema mojoj definiciji. Ono je možda neki divni (ili grozni) surogat za religiju, ili neka *bivša* religija, potomak izvorne religije koji pokazuje mnoge obiteljske sličnosti s religijom, ali je ipak potpuno nova vrsta.⁴ Kako bismo si razjasnili što religije *jesu*, morat ćemo dopustiti mogućnost da su se neke religije pretvorile u stvari koje više nisu religije. To se svakako dogodilo određenim praksama i tradicijama koje su nekada bile dio pravih religija. Ritualni Noći vještica više nisu religijski rituali, barem u Americi. Ljudi koji se itekako trude i puno potroše kako bi sudjelovali u njima ne prakticiraju, dakle, religiju, iako se njihove aktivnosti mogu svrstati na jasnu rodoslovnu liniju proizašlu iz religijskih praksi. Vjerovanje u Djeda Božićnjaka također je izgubilo status religijskog vjerovanja.

Drugima je molitva doista razgovor s Bogom, koji (ne *što*) doista sluša i oprašta. Njihovo vjerovanje *jest* religija, prema mojoj definiciji, pod uvjetom da su dio nekog većeg društvenog sustava ili zajednice, a ne kongregacija od jedne osobe. U tom pogledu moja je definicija u dubokom raskoraku s onom Williama Jamesa, koji je definirao religiju kao "osjećaje, djela i iskustva pojedinaca u njihovoj samoći sve dok oni sami vjeruju da su u vezi s nečim što smatraju božanskim" (1902, str. 31). On bi bez problema odredio osamljenog vjernika kao religioznu osobu, a i sam je to, kako se čini, bio. To usmjerenje na individualno, osobno religijsko *iskustvo* bilo je Jamesov taktički izbor; on je smatrao da vjerovanja, rituali, pompa i političke hijerarhije "organizirane" religije odvlače pažnju od izvorne pojave i njegov je taktički put urodio divnim plodovima, ali teško bi mogao poreći da ti društveni i kulturni čimbenici uvelike utječu na sadržaj i strukturu pojedinčeva iskustva. Danas postoje razlozi za zamjenu Jamesova psihološkog mikroskopa širokokutnim biološkim i društvenim teleskopom da bismo preko širokih pro-

stranstava prostora i vremena promatrali čimbenike koji oblikuju iskustva i postupke pojedinačnih religioznih ljudi.

Ali baš kao što bi James teško mogao poreći društvene i kulturne čimbenike, tako bih i ja teško mogao poreći postojanje pojedinaca koji veoma iskreno i pobožno odabiru biti jedini pričesnici onoga što bismo mogli zvati privatnim religijama. Obično su takvi ljudi imali znatnijeg iskustva s jednom ili više svjetskih religija i odabrali su ne pridružiti im se. Iako ih ne želim zanemariti, morat ću ih razlikovati od mnogo, mnogo tipičnijih religioznih ljudi koji se poistovjećuju s određenom vjerom ili crkvom koja ima mnogo drugih pripadnika te ću ih zvati *duhovnim*, ali ne i *religioznim* ljudima. Oni su, ako hoćete, počasni kralježnjaci.

Postoji još mnogo varijanti koje će trebati razmotriti kada za to dođe vrijeme – na primjer, tu su ljudi koji se mole i vjeruju u učinkovitost molitve, ali ne vjeruju da se ta učinkovitost kanalizira kroz Boga-djelatnika koji doslovce uslišava molitvu. Želim odgoditi razmatranje svih tih pitanja dok ne budemo imali jasniju predodžbu o tome odakle su ta učenja proizašla. Prema mojem mišljenju, temeljni pojava religije priziva bogove koji su učinkoviti djelatnici u stvarnom vremenu i koji igraju središnju ulogu u načinu na koji sudionici misle o tome što im je činiti. Ovdje namjerno koristim dvoznačnu riječ “*prizivati*” jer, kao što ćemo vidjeti u jednom kasnijem poglavlju, uobičajena riječ “*vjera*” teži iskrivljavanju i zamagljivanju nekih od najzanimljivijih značajki religije. Da budem provokativan, religijsko vjerovanje nije uvijek *vjerovanje*. I zašto treba tražiti odobrenje jednog ili više natprirodnih djelatnika? Ta je klauzula uključena kako bi se religija razlikovala od “*crne magije*” raznih vrsta. Postoje ljudi – malo njih, zapravo, iako bismo zbog sočnih urbanih legendi o “*sotonskim kultovima*” mogli pomisliti drugačije – koji misle da su sposobni upravljati demonima s kojima tvore neku vrstu bezbožnog saveza. Ti (jedva postojeći) društveni sustavi graniče s religijom, ali mislim da je prikladno izostaviti ih, budući da naša intuicija odbacuje i samu pomisao da ljudi koji se upuštaju u takve besmislice zaslužuju posebni status pobožnih. Ono na čemu se, kako se čini, temelji široko rasprostranjeno poštovanje prema religijama svih vrsta

jest osjećaj da su religiozni ljudi dobronamjerni, da pokušavaju voditi moralno dobar život, da su iskreni u svojoj želji da ne čine zlo i da se iskupljuju za svoje grijehove. Netko tko je toliko sebičan i istodobno tako lakovjerman da pokuša sklopiti pakt sa zlim natprirodnim djelatnicima kako bi ostvario svoje ciljeve na ovome svijetu živi u nekakvom stripovskom svijetu lakovjernosti i ne zaslužuje takvo poštovanje.⁵

3. Prekinuti ili ne prekinuti

Znanost je poput brbljavca koji ti pokvari film tako što ti ispriča kraj.

– Ned Flanders (izmišljeni lik u crtanom filmu o *Simpsonima*)

Na koncertu ste, puni strahopoštovanja i bez daha dok slušate svoje omiljene glazbenike na njihovoj oproštajnoj turneji, a divna vas glazba podiže, odnosi vas na neko drugo mjesto... i tada zazvoni nečiji mobitel! Čaroliji je kraj. Odvratno, podlo, neoprostivo. Taj bezobzirni kreten pokvario vam je koncert, ukrao dragocjeni trenutak koji se više ne može vratiti. Kako je samo zlo prekinuti nečiju čaroliju! Ja ne želim biti ta osoba s mobitelom i sasvim sam svjestan da ću se mnogima učiniti kao da izazivam upravo takvu sudbinu upuštajući se u ovu knjigu.

Problem je u tome što postoje dobre čarolije, a postoje i loše čarolije. Da je barem neki pravovremeni telefonski poziv mogao prekinuti događaje u Jonestownu u Gvajani 1978. godine, kada je luđak Jim Jones naredio stotinama začaranih sljedbenika da počine samoubojstvo! Da smo barem mogli prekinuti čaroliju koja je navela japanski kult Aum Shinrikyo da pusti sarin u tokijsku podzemnu željeznicu, zbog čega je dvanaest ljudi umrlo, a tisuće su ozlijeđene! Kada bismo barem danas mogli iznaći nešto kako bismo prekinuli čaroliju koja mami tisuće siromašnih muslimanskih dječaka u fanatične medrese gdje ih se priprema za život ubojica-mučenika umjesto da ih se uči o suvremenom svijetu, o demokraciji, povijesti i znanosti! Kada bismo barem mogli dokrajčiti čaroliju koja uvjerava neke naše

sugrađane kako im Bog zapovijeda da bacaju bombe na bolnice u kojima se vrše pobačaji!

Vjerski kultovi i politički fanatici nisu jedini koji danas bacaju zle čarolije. Sjetite se ljudi koji su ovisni o drogama, o kocki ili alkoholu, ili o dječjoj pornografiji. Njima je potrebna sva moguća pomoć i sumnjam da je itko sklon baciti zaštitni ogrtač preko tih općinjenih ljudi i opomenuti: "Psst! Ne prekidaš čaroliju!" A možda bi bilo najbolje prekinuti te zle čarolije time što bismo upoznali općinjene s nekom dobrom čarolijom, božjom čarolijom, božjom riječi. Možda jest, a možda i nije. Trebali bismo pokušati doznati. Možda bismo trebali, dok smo pri tome, istražiti bi li svijet bio bolje mjesto kad bismo pucketanjem prstima mogli izliječiti i radoholičare – ali sad već ulazim u kontroverzne vode. Mnogi bi radoholičari ustvrdili kako je njihova ovisnost dobroćudna, od koristi društvu i njihovim voljenima, a k tomu bi ustrajali na tome da je njihovo pravo u slobodnom društvu slijediti srce kamo god ih ono vodi, sve dok nikome ne čine nažao. Taj je princip nepobitan: mi drugi nemamo nikakvo pravo zadirati u njihove osobne stvari *sve dok možemo biti posve sigurni da ne štete drugima*. Ali sve je teže i teže odrediti kada u to možemo biti sigurni.

Ljudi razvijaju ovisnost o mnogim stvarima. Neki misle da ne mogu živjeti bez dnevnih novina i slobodnog tiska, dok drugi misle da ne mogu živjeti bez cigareta. Neki misle da život bez glazbe ne bi bio vrijedan življenja, drugi pak misle da život bez religije ne bi bio vrijedan življenja. Jesu li to ovisnosti? Ili su to autentične potrebe koje bismo trebali nastojati očuvati, gotovo po svaku cijenu?

Naposljetku ćemo morati dospjeti do pitanja o najvišim vrijednostima, a na njih ne može odgovoriti nijedno činjenično istraživanje. Umjesto toga, ne preostaje nam drugo nego sjesti i raspraviti to zajedno, u političkom procesu uzajamnog uvjeravanja i obrazovanja, koji možemo nastojati provesti u dobroj volji. No kako bismo to učinili, moramo znati između čega bismo i moramo imati jasan prikaz razloga koje je moguće ponuditi za i protiv različitih viđenja sudionika. Oni koji odbiju sudjelovati (zato što već *znaju* odgovore u svojim srcima), s točke gledišta nas ostalih predstavljaju dio problema. Umjesto da budu